

Tamara Plećaš

STOIČKO SHVATANJE PRIJATELJSTVA

APSTRAKT: Cilj ovog rada jeste da ispitamo stoičko shvatanje prijateljstva, i to tako što ćemo ispitati svakodnevna, uobičajena određenja, ali i filozofska shvatanja idealnog prijateljstva koja su formativno uticala na stoičku misao. Pritom ćemo se najviše pozivati na Platonova i Aristotelova shvatanja prijateljstva. Stoici će, suočeni sa određenim brojem izazova od kojih su neki, poput „problema“ samodovoljnosti, naznačeni još u Platonovom Lisidu, razviti jedan normativni ideal prijateljstva. Taj se ideal, kako se ispostavlja, mogao razvijati i po ugledu na neka politička prijateljstva.

KLJUČNE REČI: Rimski stoici, Platon, Aristotel, prijateljstvo, etika vrlina, politika, samodovoljnost

Filozofija je veliki broj uvida o prirodi prijateljstva (gr. φιλία, lat. *amicitia*) stekla tokom svojih početaka, oslanjajući se na uobičajena shvatanja prijateljstva tokom grčko-rimske epohe¹. Prijatelj je tokom klasičnog, helenističkog i rimskog perioda, bio neko ko nam je drag, neko koga volimo i neko zbog koga brinemo. Međutim, prijatelj je mogao da bude i neko prema kome ne osećamo naklonost. Naime, prijateljstvo je u klasičnoj Atini a potom i u Rimu obuhvatalo raznolike odnose uspostavljene između dvoje ili više ljudi. Prijatelji su bili članovi porodice i članovi političkih stranaka, ali su prijatelji istovremeno bili i poznanici koji žive u istom gradu i koji dele zajednički skup vrednosti².

Kako bismo što jednostavnije prikazali razliku između svakodnevnih shvatanja sa jedne i filozofskih ideala prijateljstva sa druge strane, prijatelje ćemo podeliti u dve grupe. Prvu grupu čine prijatelji u „uobičajenom“ smislu, dok se u drugu grupu ubrajaju „idealni“ ili „savršeni“ prijatelji. Prijatelji u uobičajenom smislu bili bi, u skladu

---

1 Ovaj rad je nastao u okviru projekta „Dinamički sistemi u prirodi i društvu: filozofski i empirijski aspekti“ (evidencioni broj 179041), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

2 Upor. Balcli Dirk i Eliopoulos, Nik (2011). „Klasični ideali prijateljstva“ u Kejn, Barbara, *Istorija prijateljstva* (Beograd: Clio): 18-19.

sa merilima grčkih i rimskih filozofa, mahom nesavršeni prijatelji, dok bi idealni prijatelji bili intimni prijatelji koje odlikuje moralna vrlina, to jest, ἀρετή. Filozofi su tragali za definicijom idealnog, savršenog prijatelja, odnosno prijateljstva, i oni u svojim spisima pružaju uvid i u svakodnevna i u idealna prijateljstva. Filozofske ideale, makar delimično, možemo da posmatramo i kao reakciju na prihvaćena merila kada je reč o prijateljstvima atinskih i rimskih građana. Na kraju, može se istaći i da su filozofski spisi tog perioda prevashodno usmereni na muško prijateljstvo.

Prijatelji u svakodnevnom životu

Prijatelji, φίλοι odnosno *amici*, u uobičajenom smislu te reči bili su prijatelji koji su mogli da se susretnu u atinskom i rimskom domu, atinskom trgu i rimskom senatu. Moguće ih je podeliti u četiri veće grupe koje čine:

- (a) članovi iste porodice,
- (b) članovi istog πόλις-a,
- (c) stranci kojima se ukazivalo gostoprimstvo,
- (d) politički saveznici.

Za razliku od porodičnih, građanskih i prijateljstva baziranih na gostoprimstvu, politička prijateljstva su filozofski zanimljivija. Naime, svako je, makar u principu, mogao da bira svoje političke saveznike. Pored toga, običajna praksa kod političkih prijateljstava igra manju ulogu nego kod ostalih oblika prijateljstava (a, b i c). Na kraju, neki od političkih prijatelja su istovremeno bili i intimni prijatelji, poput Cicerona (Marcus Tullius Cicero) i Atika (Titus Pomponius Atticus).

a) Članovi porodice su bili prijatelji, nezavisno od toga da li se međusobno vole ili poštuju. To se uočava, između ostalog, i u Platonovom (Πλάτων) dijalogu *Lisid*. Prijateljskim vezama bili su obavezani supružnici, to jest, muškarac i žena koji su činili bračnu zajednicu zajedno sa svojom decom. Plutarh (Πλούταρχος) navodi da je atinski zakonodavac Solon (Σόλων) smatrao da zajednički život muškarca i žene treba da bude zasnovan i na prijateljstvu³. Aristotel (Αριστοτέλης) ovu vrstu prijateljstva naziva prijateljstvom koje počiva na nejednakosti, jer je reč o prijateljstvu u kojoj je jedna strana nadmoćnija u odnosu na drugu. Pošto se radi o prijateljstvu koje je počivalo na porodičnim vezama, u ovu grupu može da se svrsta i prijateljstvo sa robovima budući da su i oni bili sastavni deo mnogih domaćinstva. Štaviše, tokom rimskog perioda rob postepeno prestaje da bude samo „oruđe koje govori“. Priznaje se da su i robovi *ipak* ljudi što ih ujedno čini podobnima da budu i prijatelji, pa čak i više od prijatelja u uobičajenom smislu te reči⁴.

b) Punopravni građani istog grada su, takođe, neretko bili obavezani prijateljskim vezama. Naspram njih su stajali oni koji su, makar potencijalno, bili njihovi neprija-

3 Plutarh (1963). *Atinski i rimski državnici* (Beograd: Prosveta): 76.

4 Upor. Sen. Ep. 47. 1. Izdanje koje koristimo: Seneka, L. A. (2009) *Pisma prijatelju* (Beograd: Dereta).

telji. Solon je tako smatrao da treba da budemo slatki prema svojim prijateljima a gorki prema onima koji to nisu⁵. Čini se, štaviše, da je reč o jednoj ustaljenoj praksi i opšteprihvaćenom stavu. Jasne razlike između prijatelja i neprijatelja pronalaze se još u homerskim epovima gde se prijateljstvo, takođe, stvaralo po ugledu na srodničke veze. To je, uostalom, i mogao da bude jedan od razloga zašto je Ahilej (Ἀχιλλεύς) osvetio smrt svog prijatelja⁶. Polemarh (Πολέμαρχος) u sličnom maniru kaže da pravičan čovek „treba da škodi rdavima i neprijateljima“⁷.

c) Poseban oblik prijateljstva u Grčkoj predstavljalo je i prijateljstvo prema strancima. Ukazivanje gostoprimstva nekom strancu tumačilo se kao znak dobre volje i prema ljudima i prema bogovima. Uostalom, i Zevs (Ζεύς) slovi za zaštitnika stranaca. Poznato je i da je boginja Demetra (Δημήτηρ) tokom svog lutanja i potrage za Persefonom (Περσεφόνη) kažnjavala one koji bi se ogrešili o gostoprimstvo, a nagrađivala one koji su bili blagi prema njoj⁸. Odisej (Ὀδυσσεύς) je, takođe, bio upoznat sa ovim običajem, te je stoga i pitao kiklopa Polifema (Πολύφημος) da li i on zna da se prema gostu postupa kao prema prijatelju. To pravilo kiklopi, inače ljudožderi, ipak nisu priznavali u šta su se uverili Odisej i njegovi saputnici⁹.

Hijerokle (Ἱεροκλῆς), stoički filozof iz drugog veka nove ere, predlaže da se odnosi među ljudima posmatraju kroz koncentrične krugove u čijem se središtu nalazimo mi sami. Prvi najbliži krug centru (to jest, nama) bio bi krug u kome se nalaze članovi naše najbliže porodice, dok bi drugi bio sačinjen od članova šire familije, i slično. Udaljeniji krugovi bi uključivali i susede i stanovnike istog grada, dok bi u najudaljenijem i najvećem krugu bilo koncentrisano celokupno čovečanstvo. Ono što je važno jeste da prijateljstvo postoji u svakom od ovih koncentričnih krugova, koji bi se uostalom i mogli posmatrati kao grupe (a-d). Moglo bi se tvrditi da je ovim Hijerokle predočio kako da se jaz između bliskih članova porodice i ostalih građana smanji, ali isto tako i kako da se smanji jaz između građana, poznanika i, na kraju, stranaca¹⁰. Ovakva podela je bila u skladu sa kosmopolitskim idejama stoičkih filozofa.

5 Vidi: Konstan, David (1997). *Friendship in the Classical World* (New York: Cambridge University Press): 48-9.

6 Vidi: Makintajer, Alister (2006). *Traganje za vrlinom* (Beograd: Plato): 161.

7 Pl. Polit. 335 b. Izdanje koje koristimo: Platon (2017). *Država* (Beograd: Dereta). Videti i poglavlje “Political Friendship and the Ideology of Reciprocity” iz sledeće studije: Schofield, M. (1999). *Saving the City: Philosophers-Kings and Other Classical Paradigms* (London and New York: Routledge).

8 Bell, Robert E. (1991). *Women of Classical Mythology: a Bibliographical Dictionary* (New York, Oxford: Oxford University Press): 157-8.

9 Hom. Od. 9. Izdanje koje koristimo: Homer (2013). *Odiseja* (Beograd: Karpos), 9 pevanje.

10 Long, Anthony Arthur (2008). “The Concept of Cosmopolitan in Greek and Roman Thought”, *Daedalus*, 137.3: 57.

d) Politički život Atine ali i Rima je, takođe, u velikoj meri definisan prijateljskim odnosima. Specifičnost rimskog društva je prijateljstvo između klijenta i pokrovitelja, zasnovano na recipročnoj korisnosti na šta ukazuje i Seneka (Sen. Ep. 19.4). Pokrovitelji su svojim klijentima često obezbeđivali sredstva za život i pravnu zaštitu, a značajniji pokrovitelji su imali veći broj klijenata. *Amicitia* je podrazumevala i da se dele iste ili slične društvene vrednosti među članovima senata. „Opšte je uverenje da će se tvoji prijatelji iz redova nobila protiviti mom izboru. Ti ćeš mi, jasno, biti od najveće pomoći da ih pridobijem“, piše Ciceron Atiku¹¹. Prijatelj je lako mogao da bude poistovećen sa političkim saveznikom, što se vidi i iz *Kratkog priručnika za predizbornu kampanju* gde se ukazuje da je predizborna kampanja, pored ostalog, usmerena na sticanje prijatelja¹². Naravno, političko savezništvo neretko traje samo dok postoji uzajamna korist koju pruža takav vid prijateljstva.

Platon kaže da „ispravno vođenje državnih poslova“ i „nije moguće bez prijatelja i vernih pristalica“¹³. Ciceron deli Platonov stav, ističući kako su svi saglasni u jednom, i to oni koji se bave politikom i oni koji se bave naukom ali i „oni koji su se u potpunosti odali nasladama“, a to jedno je da je život bez prijatelja nikakav ukoliko težimo da ga u određenoj meri proživimo onako „kako odgovara ljudima“¹⁴. Politički život Atine i Rima je, stoga, bio nezamisliv bez prijatelja. Međutim, da li politička prijateljstva Atine i Rima mogu nešto da nam saopšte o prirodi savršenog prijateljstva, kome teže filozofi?

Imajući u vidu političke prilike u Rimu u kojima je i sam učestvovao, Seneka ističe da se prijatelj pronalazi tek onda kada se živi jedan „miran, privatni život“, to jest, život koji protiče mimo političkih zbivanja, posebno kada je vlast korumpirana (Sen. Ep. 19. 11). Seneka se, naime, pred kraj svog života i nakon delimičnog povlačenja sa rimskog dvora, posvetio pisanju filozofskih rasprava. Moglo bi se tvrditi da je za Seneku miran i privatni život poistovećen sa životom koji je posvećen filozofiji, dok je posvećenost filozofiji svojevrstan preduslov, pored iskrenog govora (*παρρησία*), za idealno prijateljstvo. Sa tim bi se saglasili i neki drugi filozofi. Primera radi, Ciceron u jednom od svojih pisama kaže da mu „najviše nedostaje neko sa kim“ bi on „mogao da podeli sve brige [...], neko razborit kome je iskreno stalo“ do njega, neko pred kim on ne bi morao da se pretvara, „usiljeno“ smeška i krije svoje „pravo raspoloženje“, dodajući da ga „salonska prijateljstva“ koja, doduše, „hrane sujetu“ ostav-

11 Cic. Att. 1. 2. Izdanje koje koristimo: Ciceron, Marko Tulije (2009). *Pisma Atiku I* (Beograd: Fedon), 11 (I 2).

12 Vidi: Ciceron, Kvint Tulije (2009). *Kratak priručnik za predizbornu kampanju: Commentariolum petitionis, Theoria I*: 99-114, u prevodu Dragane Dimitrijević.

13 Platon (2001). *Pisma* (Beograd: Rad), 7. pismo: 39.

14 Cic. Amic. XXIII. Ciceron, Marko Tulije (1978). *Lelije ili razgovor o prijateljstvu* u Ciceron, Marko Tulije, *Filozofski spisi* (Novi Sad: Matica srpska).

ljaju sasvim ravnodušnim (Cic. Att. 1. 18). Platon bi dodao da o „prijateljstvu govorimo tamo gde se nađu dvojica koji su u težnji za postizanjem vrline među sobom jednaki ili slični“¹⁵. Stoga bi preduslov za iskrena politička prijateljstva bila ravnopravnost u odnosu ali i težnja za moralnom vrlinom. U tom smislu, takva prijateljstva mogu da liče na idealna. Idealni prijatelji, sa druge strane, mogu istovremeno da budu i politički prijatelji. Stoici su, naime, smatrali da i mudrac treba da bude uključen u politički život svoje zajednice, mada ne pod svaku cenu.

Platon i Aristotel o prijateljstvu

Platon je o prijateljstvu raspravljao u više svojih dijaloga. Ipak, ovde ćemo se ograničiti samo na rani dijalog *Lisid*, u kome Sokrat ističe da želi da nađe „dobrog prijatelja, radije nego najbolju prepelicu ili petla na svetu, radije nego konja i psa“¹⁶. Međutim, Sokrat ne samo da nije uspeo u tome već, štaviše, nije uspeo ni da razume kako neko postaje prijatelj sa nekim drugim. Uprkos aporetičnom kraju, u dijalogu se dolazi do određenih uvida o prirodi prijateljstva. Stav Entoni Longa (Anthony A. Long) da su pitanja postavljena u *Lisidu* u velikoj meri predodredila kasnije rasprave o problemu i prirodi prijateljstva, smatramo opravdanim¹⁷. Štaviše, jedan od većih izazova za stoičko viđenje prijateljstva naznačen je upravo ovde i reč je o „problemu“ samodovoljnosti.

Jedno od prvih određenja koje se pojavljuje u *Lisidu* jeste da su nam prijatelji oni ljudi koji mogu da nam koriste. „Ako, dakle, budeš mudar [...] svi će ti biti prijatelji – jer, bićeš koristan i dobar – a ako ne budeš, neće ti biti prijatelj ni neko drugi, ni otac, ni majka, ni ukućani“, saopštava Sokrat mladiću Lisidu (Pl. Lysis 210d). Pokušaj definisanja prijateljstva preko korisnosti se ne pobija u nastavku dijaloga, što je zapravo i razumljivo. Međutim, jedno takvo određenje prijateljstva ne zadovoljava Sokrata, jer se njime ne otkriva priroda savršenog prijateljstva. Sokrat u istom dijalogu navodi i da mu se čini „da su dobri ljudi slični jedni drugima i da su prijatelji“, jer oni koji su zli ne mogu da budu u „istinskom prijateljstvu“ niti sami sa sobom, niti sa drugima (Pl. Lysis 214c-d). Navedeno predstavlja jednu od uvreženih ideja kada govorimo filozofskim idealima prijateljstva. Ono što ovakvo određenje, prema Sokratovom mišljenju, slabi jeste samodovoljnost, pošto se daljom analizom ispostavlja da je dobar čovek dovoljan samome sebi i da njemu, usled toga, ništa drugo nije ni potrebno. Stoici će pružiti svojevrstan odgovor Sokratu. Ipak, pre nego što pređemo na sto-

15 Pl. Leg. 837a. Izdanje koje koristimo: Platon (1990). *Zakoni* (Beograd: Bigz).

16 Pl. Lysis 211e. Izdanje koje koristimo: Platon (1987) *Lisid* u Platon, *Dijalozi* (Beograd: Grafos).

17 Long, Anthony Arthur (2013). “Friendship and Friends in the Stoic Theory of the Good Life” in Calouri, Damian (ed.), *Thinking about Friendship* (Palgrave Macmillan): 218-239.

ički ideal prijateljstva, istaći ćemo u kraćim crtama i poziciju koju zauzima Aristotel, jer je i on uticao na stoike.

Aristotel u *Nikomahovoj etici* razlikuje tri oblika prijateljstva koja počivaju na *jednakosti*: a) savršeno prijateljstvo, b) prijateljstvo zasnovano na prijatnosti, i c) prijateljstvo zasnovano na uzajamnoj koristi.

Prijateljstvo kome je temelj korisnost traje sve dok prijatelji jedni od drugih mogu uzajamno da izvlače korist i da se tome raduju. Takvo prijateljstvo je, prema Aristotelovom sudu, kratkotrajno i nepostojano jer ga često grade rđavi ljudi koji ne mogu da budu dosledni niti prema sebi, niti prema drugima. Prijateljstvo koje se razvija radi prijatnosti i uživanja je uglavnom rasprostranjeno među mladim ljudima i ono je, takođe, kratkotrajno. Prijatelj se ne voli kao ličnost niti u jednom od navedenih oblika prijateljstva, već isključivo zato što u jednom pruža korist, a u drugom uživanje. To takva prijateljstva čini samo prijateljstva po imenu, jer oni koji u njima učestvuju i nisu „prijatelji jedan drugome“¹⁸. Ove vrste prijateljstva potpadaju pod svakodnevne i uobičajene oblike prijateljstva.

Savršeno prijateljstvo ili prijateljstvo u pravom smislu te reči odlikuje one koji su sličnih moralnih kvaliteta. Reč je o ljudima koji, po pretpostavci, poseduju ἀρετή, to jest, karakter koji odlikuje izvrsnost. Takvo prijateljstvo „vlada među dobrim ljudima“ i retko se sreće, a pored toga, nije ga moguće održavati sa mnogim ljudima (Arist. Eth. Nic. 1158a). Aristotel u *Nikomahovoj etici* navodi i da je za savršeno prijateljstvo potrebno „vreme i navika zajedničkog života“, jer čovek „ne poznaje čoveka dok ne pojede s njim poznatu meru soli“ (Arist. Eth. Nic. 1156b). Prijatelj je, na kraju, onaj ko se raduje „našem dobru“ i ko sa nama saoseća u bolu i to „ni zbog čega drugog već isključivo radi nas“¹⁹.

Stoička određenja prijateljstva na tragu Platona i Aristotela

Prijateljstvo se ubraja među jedan od predmeta stoičke etike. O prijateljstvu su govorili još i predstavnici ranog stoicizma, ali su ti spisi mahom izgubljeni. Prijateljstvo od rimskih stoika najviše razmatraju Seneka i Epiktet (Ἐπίκτητος).

Stoici su smatrali da je ἀρετή nužan i dovoljan uslov za εὐδαιμονία-u, to jest, blažen život. Iako se moralna vrlina u stoicizmu izjednačava sa znanjem²⁰, ona se ipak ne shvata samo teorijski već i praktično (Sen. Ep. 95.10)²¹. Ono što je dobro, prema

18 Arist. Eth. Nic. 1157a. Izdanje koje koristimo: Aristotel (2003). *Nikomahova etika* (Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića).

19 Arist. Rh. 1381a. Izdanje kojim se koristimo je: Aristotel (1989). *Retorika* (Zagreb: Naprijed).

20 Gourinat, Jean-Baptiste (2014). *Stoicizam* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk): 22.

21 Vidi i: Long, Anthony Arthur and Sedley, David Neil (1987). *The Hellenistic Philosophers* (Cambridge: Cambridge University Press), 66 J.

stoičkom mišljenju, jeste ono što je istovremeno i korisno i povoljno. Razboritost je za stoike znanje o dobrim, lošim i o onim stvarima koje nisu niti jedno niti drugo (Gourinat, 2014: 46). Stvari koje nisu niti jedno niti drugo su moralno indiferentne i u njih se ubraja sve izuzev vrline i poroka. Stoga će stoici i prijatelje uvrstiti među ono što je moralno indiferentno. Iako nad takvim stvarima čovek, striktno govoreći, nema stvarnu i potpunu moć, reč je često o stvarima za koje je čovek najviše zainteresovan. Naime, mnogi ceo svoj život posvećuju sticanju novca, porodici, prijateljima, robovima i slično, to jest, moralno indiferentnim stvarima. Doduše, među indiferentnim stvarima postoji razlika, te su neke od njih (ne)poželjnije u odnosu na neke druge. To ujedno znači da moralno indiferentne stvari poseduju izvesnu vrednost, dok način njihove upotrebe može da utiče na blaženstvo nekog čoveka²².

Osnivač stoicizma, Zenon iz Kitiona (Ζήνων ὁ Κιτιεύς), tvrdio je kako je „prijatelj drugo ja“ (Diog. Laert. 7. 23). Ovo određenje nije autentično stoičko, pošto se javljalo i u ranijem periodu. Ono što stoici ovim tvrde jeste da bi trebalo da postupamo sa prijateljima onako kako postupamo prema sebi (Diog. Laert. 7. 124). Stoici kažu i da je prijateljstvo moguće „samo između mudrih i dobrih ljudi“ zato što oni liče jedni na druge (Diog. Laert. 7. 124). Nešto slično su, kao što smo prethodno naznačili, tvrdili i grčki filozofi. Stoički idealni πόλις se, štaviše, sastoji od mudraca koji su i prijatelji i sugrađani, i to je mesto gde nema niti novca niti sudnica, i gde muškarci i žene nose istu odeću (Diog. Laert. 7.32-33). Još je Pitagora tvrdio da je prijateljstvo jednakost, pa su Pitagorini učenici „sve što su imali stavljali u zajedničku imovinu“ (Diog. Laert. 8.10). Odjeci pitagorejske izreke pronalaze se i kod Ksenofonta koji kaže da je Sokrat smatrao da bez „prijateljstva nema nikakvog vrednog zajedničkog života“²³, kao i da je prijateljstvo duše „nezasitno“ (Xen. Symp. 8. 15), ali i kod kinika Diogena (Διογένης ὁ Κυνικός) koji, takođe, kaže da je „prijateljima sve zajedničko“ (Diog. Laert. 6.72).

Prema stoičkom mišljenju, neophodno je da čovek, jednom kada sklopi prijateljstvo sa drugom osobom, veruje toj osobi. To je, ponovo, jedan opšteprihvaćen stav među filozofima. Naime, kako Seneka ističe, prijatelj treba da bude neko kome verujemo u onoj meri u kojoj verujemo i sami sebi (Sen. Ep. 3.2). Seneka zato i jednom prilikom kritikuje Lucilija (Lucilius) govoreći mu da reč „prijatelj“ upotrebljava u svakodnevnom smislu te reči (Sen. Ep. 3.1). Naime, ne može se smatrati istinskim prijateljem osoba u koju nemamo dovoljno poverenja da bismo joj se poverili. Prema Senekinom mišljenju, sa prijateljem treba razgovarati o svemu a ponajviše o njemu samom, dok je procenjivanje prijatelja „dozvoljeno“ isključivo pre sklapanja prijateljstva. Svakako, pogrešno bi bilo da volimo osobu koja nije vredna našeg prijatelj-

22 Diog. Laert. 7. 104. Izdanje koje koristimo: Laertije, Diogen (1973). *Životi i mišljenja istaknutih filozofa* (Beograd: Bigz).

23 Xen. Symp. 8. 13. Izdanje koje koristimo: Ksenofont (2010). *Gozba* (Novi Sad: Akademska knjiga).

stva, te je stoga, kako Seneka objašnjava (Sen. Ep. 3.2), potrebno da dugo razmišljamo da li nekoga primamo u svoj krug prijatelja²⁴. Ipak, jednom kada nekoga primimo, onda treba da to činimo iz sveg srca. Pored toga, trebalo bi uvek da budemo na oprezu da prijatelje, jednom kada ih steknemo, ne uvredimo ili ne osudimo nepravično.

Prijateljstvo, podsetimo se, karakteriše i iskrenost, pa *παρρησία* ima svojevrsno terapeutsko dejstvo. Reč *παρρησία*, koja se u početku razumevala kao svojevrsno političko pravo, među filozofima počinje da se koristi i kao odlika izvrsnog karaktera. Na taj način iskrenost postaje ono što izdvaja istinske prijatelje od onih drugih, koji su više laskavci nego iskreni prijatelji. Pravi prijatelj je, čini se, iskreno zainteresovan za dobro svog prijatelja. Potrebno je, doduše, istaći da iskreni prijateljski odnos potpada pod deo moralne terapije ne samo stoičke škole već i drugih helenističkih filozofskih škola, poput epikurejske ili kiničke (Konstan, 1997: 21).

Specifičnosti stoičkog određenja prijateljstva i neki od izazova sa kojima se stoici suočavaju

Određeni stoički stavovi mogu da deluju problematično: u najmanju ruku, mogu da navedu na zaključak da je stoičko prijateljstvo samo jedan neostvarivi ideal, ali i da je stoički prijatelj (ako takav uopšte postoji) strog, zahtevan i bezosećajan.

Jedan od tih stavova jeste i stav da jedino mudrac ume istinski da voli, i da je jedino on istinski prijatelj (Sen. Ep. 81. 12), što može da ide u prilog poziciji da je stoičko prijateljstvo neostvarivo. Međutim, nijedan od stoika ne smatra samoga sebe, niti nekoga iz svog bliskog okruženja mudracem. Mudrac je ređi od feniksa (LS, 1987: 61N), pa je, samim tim, i problematično da li mudrac uopšte postoji. Ipak, čak i kada bi mudrac postojao, on bi bio samodovoljan. Mudracu koji poseduje vrlinu, ništa sem vrline nije neophodno da bi bio blažen, to jest, da bi bio *εὐδαίμων*. Ukoliko je to tako, onda neko može da zaključi da mudracu nije neophodan prijatelj. Setimo se da ni Sokrat nije uspeo da pronađe istinskog prijatelja, što je posebno zanimljivo jer je upravo Sokrat za stoike oličenje mudrosti.

Treba da imamo u vidu da je stoička etika normativna i da idealno prijateljstvo ne predstavlja deskripciju nekog realno postojećeg prijateljstva, već pre model kome se stremi. Ipak, politička prijateljstva među ravnopravnim građanima, posebno u slučajevima kada su oba prijatelja sklona filozofiji, mogla su da služe kao uzor. „Ti, iako još nisi Sokrat, živi kao da ćeš postati Sokrat“²⁵, kaže Epiktet podrazumevajući da je Sokrat mudrac. Međutim, iako je Sokrat mudar, ne znači da on ne treba da teži sklapanju prijateljstava sa drugima. To je ono što i sam Sokrat želi u *Lisid-u*. „Mada je on

24 To bi, dakle, bila ona poznata mera koju je pominjao i Aristotel.

25 Epict. Ench. 51. Izdanje koje koristimo: Epiktet (2006). *Priručnik* (Zagreb: Kruzak).

[mudrac] zadovoljan samim sobom, potrebni su mu prijatelji, želi da ih ima veći broj, ali ne zato da bi srećno živio, jer srećno će živeti i bez prijatelja“ (Sen. Ep. 9. 15). Čovek treba da bude prijatelj sa samim sobom da bi mogao da bude dobar prijatelj sa ostalima, objašnjava Seneka (Sen. Ep. 6. 7). Takođe, čovek koji se stara za vlastito dobro, stara se i za dobro drugih.

Mudrost bi trebalo da bude krajnji rezultat filozofiranja. Uostalom, stoici i samu filozofiju shvataju kao svojevrsnu vežbu, odnosno kao ἄσκησις, dok moralnu vrlinu shvataju kao nešto što „treba neprestano uvežbavati“ (Diog. Laert. 7. 128). Stoički mudrac, koji po pretpostavci već ima vrlinu, jeste neko ko bi aktivno doprinosio dobrobiti cele zajednice. To bi bio ujedno i jedan od načina na koji bi on svoju vrlinu ispoljavao u svakodnevnom delanju.

Iako se εὐδαιμονία može ostvariti i bez prijatelja, poželjnije je da ih imamo pošto su „prijatelj i preimućstva koja čovek ima od njih sredstva uperena ka dobru“ (Diog. Laert. 7. 96). Ako možemo da biramo, racionalno je i prirodno da izaberemo prijatelja, to jest, prijatelje. Stoici, naime, smatraju da čovek poseduje prirodnu sklonost da voli, kao i nagon koji ga podstiče da teži za prijateljstvom. „Zašto tražim prijatelja? Zato da bih imao nekoga za koga bih mogao umreti, da bih imao nekoga koga bih pratio u izgnanstvo i za koga bih čak i svoj život poklonio ako treba da ga spasem od smrti“ (Sen. Ep. 9. 10). Nešto slično kaže i Epiktet (Epict. Ench. 32). Naime, Epiktet na tom mestu ističe da nije potrebno da se pita proročište da li neko treba sebe da izloži smrtnoj opasnosti zajedno sa svojim prijateljem, jer čak i kada bi proročište reklo da znamenja nisu dobra, to jest, da nas čeka smrt, trebalo bi svakako da se izložimo opasnosti. Kao potporu za to Epiktet navodi Apolona (Ἀπόλλων) koji je iz svog hrama isterao onoga ko nije pritekao u pomoć svom prijatelju u času smrti. Naposletku, tvrdi se da će i mudrac počiniti samoubistvo zarad svoje države i zarad svojih prijatelja ukoliko za tim bude bilo potrebe (Diog. Laert. 7. 130; LS, 1987: 66 H)²⁶. Uvida se, stoga, da je opravdano podneti žrtvu zarad prijatelja.

Stoičko prijateljstvo je, samim tim, odnos u kome prijatelji jedni drugima pružaju pomoć koja se iskazuje na različite načine. Oni to čine radi vlastitog moralnog dobra ali i radi moralnog dobra svojih prijatelja, a ne radi njihovog materijalnog blagostanja ili statusnog položaja. Neminovno je da iz prijateljstva često proističe materijalni ili neki drugi vid koristi, ali korist nije ono čemu se primarno teži kao što je to često slučaj kod prijateljstva u uobičajenom smislu te reči. Temelj idealnog prijateljstva nije korist, nije ni zadovoljstvo, već moralna vrlina. Iako i prijatelji mogu da se posmatraju kao sredstva, potrebno je da imamo u vidu da je za stoike i sama vrlina ujedno sredstvo ali i cilj po sebi.

26 Više o stoičkom samoubistvu i razlozima zbog kojih je ono opravdano u: Plečaš, Tamara (2014). „Svojevoljno umiranje kao afirmacija dostojanstvenog života: smrt i samoubistvo u rimskoj poznoj stoi“, *Theoria* 2: 107–119.

Na kraju, potrebno je da pomenemo i da neki autori smatraju da je stoičko prijateljstvo rigidno²⁷. Stoici će tvrditi da to nije slučaj, jer se, prema njihovom mišljenju, o drugima bolje staramo kada racionalno pristupamo svojim emocijama, kada nas ne uznemiravaju postupci koji čine naši prijatelji, i kada smo svesni da su i oni, poput svih drugih bića, smrtni (Epict. Ench. 3). Štaviše, Seneka smatra da je stoička škola škola koja gaji najviše ljubavi prema čovečanstvu²⁸.

Tamara Plećaš
 Institut za filozofiju
 Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Literatura

- Aristotel (1989). *Retorika* (Zagreb: Naprijed).
- Aristotel (2003). *Nikomahova etika* (Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića).
- Balcli, Dirk i Eliopoulos, Nik (2011). „Klasični ideali prijateljstva“ u Kejn, Barbara (pr.), *Istorija prijateljstva* (Beograd: Clio): 17-88.
- Bell, Robert E. (1991). *Women of Classical Mythology: a Bibliographical Dictionary* (New York, Oxford: Oxford University Press).
- Ciceron, Marko Tulije (1978). *Filozofski spisi* (Novi Sad: Matica srpska).
- Ciceron, Marko Tulije (2009). *Pisma Atiku I*, Beograd: Fedon.
- Ciceron, Kvint Tulije (2009). *Kratak priručnik za predizbornu kampanju: Commentariolum petitionis, Theoria 1*: 99-114.
- Epiktet (2006). *Priručnik* (Zagreb: Kruzak).
- Epiktet (2017). *Razgovori* (Beograd: Karpos).
- Gourinat, Jean-Baptiste (2014). *Stoicizam* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk).
- Homer (2013). *Odiseja* (Loznica: Karpos).
- Konstan, David (1997). *Friendship in the Classical World* (New York: Cambridge University Press).
- Ksenofont (2010). *Gozba* (Novi Sad: Akademska knjiga).
- Laertije, Diogen (1973). *Životi i mišljenja istaknutih filozofa* (Beograd: Bigz).
- Lesses, Glen (1993). “Austere friends: The Stoics and Friendship”, *Apeiron* 26 (1): 57-75.

27 Vidi, na primer, sledeću studiju: Lesses, Glen (1993). “Austere friends: The Stoics and Friendship”, *Apeiron* 26 (1): 57-75.

28 Sen. Cl. 2. 5. 3. Izdanje koje koristimo: Seneka, Lucije Anej (2018) *O blagosti* u Seneka, *Filozofski spisi I* (Zagreb: Demetra).

Poseban podstrek za bavljenje ovom temom dobila sam od prof. Ivana Vukovića, tokom trajanja kursa Istorija filozofskih ideja na doktorskim studijama. Zahvalna sam na svim komentarima i sugestijama koje sam dobila tokom prvih nacрта rada.

- Long, Anthony Arthur and Sedley, David Neil (1987). *The Hellenistic Philosophers* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Long, Anthony Arthur (2008). "The Concept of Cosmopolitan in Greek and Roman Thought", *Daedalus*, 137.3: 50-58.
- Long, Anthony Arthur (2013). "Friendship and Friends in the Stoic Theory of the Good Life" in Caluori, Damian (ed.), *Thinking about Friendship* (Palgrave Macmillan): 218-239.
- Makintajer, Alister (2006). *Traganje za vrlinom* (Beograd: Plato).
- Platon (1987). *Dijalozi* (Beograd: Grafos).
- Platon (1990). *Zakoni* (Beograd: Bigz).
- Platon (2001). *Pisma* (Beograd: Rad).
- Platon (2017). *Država* (Beograd: Dereta).
- Plećaš, Tamara (2014). "Svojevoljno umiranje kao afirmacija dostojanstvenog života: smrt i samoubistvo u rimskoj poznoj stoi", *Theoria* 2: 107–119.
- Plutarh (1963). *Atinski i rimski državnici* (Beograd: Prosveta).
- Schofield, Malcom (1999). *Saving the City: Philosophers-Kings and Other Classical Paradigms* (London and New York: Routledge).
- Seneka, Lucije Anej (2009). *Pisma prijatelju* (Beograd: Dereta).
- Seneka, Lucije Anej (2018). *Filozofski spisi 1* (Zagreb: Demetra).

Tamara Plećaš

The Stoic Notion of Friendship (Summary)

The aim of this paper is to examine the Stoic notion of friendship. First, we will examine everyday and common understanding of friendship, and afterwards we will examine philosophical understanding of ideal friendship that influenced Stoics thought. Plato's and Aristotle's notion of friendship is of great importance to the Stoics. The Stoics, faced with a number of challenges, such as the problem of self-sufficiency outlined in Plato's *Lysis*, developed a normative ideal of friendship. That ideal, as we will demonstrate, could also be developed under the influence of everyday political friendships.

KEYWORDS: Roman Stoics, Plato, Aristotle, friendship, virtue ethics, politics, self-sufficiency